

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОЛІГОПОЛІСТИЧНОЇ СТРУКТУРИ РИНКУ ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙ УКРАЇНИ

Проведено аналіз зміни ринкових структур з втратою монополістичних ознак із формуванням ринків конвергентних видів послуг та переходом галузі інфокомунікацій в модель олігополії. Визначено основні напрями державного регулювання розвитку ринків телекомунікаційних послуг, в умовах олігополістичного домінування, за рахунок створення рівних та справедливих умов діяльності для всіх суб'єктів господарювання для підвищення рівня конкуренції за вимоги технологічно нейтрального регламентування та засновані на оптимальному сполученні правових, економічних і організаційно-управлінських методів.

Ключові слова: олігополія, монополія, координація, домінування, структура, ринок телекомунікацій, інфокомунікації.

Проведен анализ изменения рыночных структур с потерей монополистических признаков с формированием рынков конвергентных видов услуг и переходом отрасли инфокоммуникаций в модель олигополии. Определены основные направления государственного регулирования развития рынков телекоммуникационных услуг, в условиях олигополистического доминирования, за счет создания равных и справедливых условий деятельности для всех субъектов хозяйствования с целью повышения уровня конкуренции придерживаясь требований технологически нейтрального регламентирования и основанные на оптимальном сочетании правовых, экономических и организационно-управленческих методов.

Ключевые слова: олигополия, монополия, координация, доминирование, структура, рынок телекоммуникаций, инфокоммуникации.

The analysis of changes in market structures with the loss of the monopoly characteristics with creating markets converged services and ICT industry transition to a model of oligopoly. The basic directions of state regulation of the telecommunications market, in terms of oligopolistic dominance, through the creation of fair and equitable business environment for all businesses in order to increase the level of competition adhering to the requirements of technology-neutral regulation and based on the optimal combination of legal, economic, organizational and management practices.

Key words: oligopoly, monopoly, coordination, domination, structure, telecommunications, information communications.

Лібералізація високотехнологічних галузей та зміни в структурі концентрації в напрямку посилення консолідаційних процесів суб'єктів господарювання з монополістичним положенням чи з їх колективним домінуванням сприяли тому, що подальше забезпечення ефективності функціонування вітчизняної економіки потребує оптимального сполучення ринків із системою державного регулювання в напрямку розвитку конкуренції. Важливість питань забезпечення сприятливо рівних умов діяльності та досягнення регуляторного впливу для всіх об'єктів (населення, підприємства, бюджет) в таких високотехнологічних галузях, як ринок інфокомунікацій, засвідчується результативністю його взаємодією і держави. На сучасному етапі розвитку України в сфері інфокомунікацій за обсягом нарівні з галузями традиційної економіки створюється національний продукт, що дозволяє її розглядати як важіль прискореного інфраструктурного забезпечення інноваційної діяльності підприємств та драйвера інвестиційної інтенсивності, а також засобом включення національних телекомунікацій та інформатизації у міжнародний ринок і, як наслідок, забезпечуючи високі темпи їх розвитку, ефективність інтеграції держави у світове співтовариство.

Поступовий перехід від граничної регламентованості стану з єдиним державним оператором-монополістом вітчизняного телекомунікаційного сектора до лібералізації ринку конвергентних інфокомунікаційних послуг обумовлено технологічно-управлінськими та економічно-правовими змінами в економічному розвитку народногосподарського комплексу України. Процеси акціонування державних інфраструктурних підприємств у період реалізації Програми економічних реформ «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», задекларованих у національному плані дій на 2010-2014 роки, передбачають вироблення підходів і методів системної політики регулювання інфокомунікаційної інфраструктури як інструмента комплексного стратегічного розвитку науково-технічної та інноваційної сфери й успішної міжнародної співпраці та інтеграції України в світовий економічний простір [6].

Окрім механізму підтримки ринкових структур на законодавчих засадах економічної політики демонополізації та підтримки підприємництва, в сфері інфокомунікацій нагальною вимогою виступає необхідність регулювання олігополістичної взаємодії і координації, з можливими елементами колективного домінування на відповідних сегментах, операторів телекомунікацій, що матиме можливий прояв не тільки в характері недобросовісної конкуренції, а й виступатиме складовою частиною проблеми соціальної справедливості з погляду захисту інтересів споживачів й взаєминах зі співробітниками [4, 7].

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Проблемам теорії організації галузевих ринків з розвитком методології вивчення конкуренції та монополії присвячені дослідження закордонних і вітчизняних вчених: І. Ансофа, М.Портера, Н. Розанової, Л. Рой, Дж. Робертса, Д. Росса, В. Третьяк, В. Геєця, В. Базилевича, Л. Дідківської, О. Костусєва, В. Лагутіна, Г. Лозова та інших.

Значний внесок у вивчення питань ринкової концентрації та формування нової системи технологічних і економічних взаємозв'язків суб'єктів господарювання в умовах олігополії внесли результати досліджень М. Бруна, М. Кац, К. Келлі, Т. Коно, Ф. Котлера, О. Маркварта, М. Портера, Д. Палтеровича, Н. Розанова, К. Шапіро, в т.ч. і в сфері інфокомунікацій: А. Ігнатюка, С. Кюнтцеля А. Пономарева, Т. Пітерса, С. Оурена, Д. Тіса та ін.

Дослідженню ефективності методів державного регулювання у сфері інфокомунікацій присвячена значна кількість наукових робіт таких учених, як М. Бондаренко, В. Булгака, Л. Варакіна, Е. Гришанова, В. Гранатурова, А. Глушко, Д. Йенсен, В. Орлова, О. Редькіна, Л. Реймана, Т. Рузерфорд, Н. Хрущ.

Однак, незважаючи на значну кількість праць з вищевказаної тематики, аналіз сполучення адміністративних і ринкових методів державного регулювання на ринку інфокомунікаційних послуг залишаються недостатньо дослідженими в умовах олігополістичної взаємодії і координації.

Метою статті є аналіз сполучення адміністративних і ринкових методів державного регулювання взаємодії і координації олігополістів-операторів на телекомунікаційному ринку України.

Виклад основного матеріалу. Стратегічне планування розвитку національної інформаційної інфраструктури, що визвано процесами формування світового інформаційного співтовариства і поступального руху від індустріального до інформаційного суспільства, передбачає державне забезпечення ефективного функціонування сфери інфокомунікацій як пріоритетного інструмента зростання економіки. Державною програмою активізації розвитку економіки на 2013–2014 роки концептуально визначається залежність впливу регулюючих заходів на зростання ВВП галузями народного господарства, до яких варто віднести інфокомунікаційну з 4%-вим середньорічним рівнем, що формують його виробництво, та підвищення їх конкурентоспроможності від реалізації державної політики.

Регулювання економіки в цілому та її телекомунікаційного сектора і сфери інформатизації підсилить макроекономічний ефект через комплекс цільових програм правового, науково-технічного й організаційно-економічного забезпечення сприятливого підприємницького (інвестиційного) клімату за рахунок стимулювання конкуренції із сполученням саморегулювання ринку. Здійснення секторальних реформ, закладених у Державній програмі активізації розвитку економіки на 2013–2014 роки, на нашу думку, повинно враховувати не тільки терміни та засади адаптації національного законодавства до норм європейських стандартів від-

повідно до Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу [5], а й необхідність систематизації методів й розробки комплексного підходу до державного регулювання розвитку інфокомунікацій, що дозволяє сполучити наявність монополій, олігополій і ринків, послуги які надаються на основі конкуренції. Результат технічного прогресу і збільшення попиту на послуги телекомунікацій та інформатизації засвідчив розвиток нових сегментів інфокомунікаційної галузі з втратою її властивих основних ознак природної монополії, зокрема: відсутністю послуг-субститутів, формуванням пропозиції одним оператором телекомунікацій для споживачів, перехресного субсидування чи наявністю бар'єрів для входу на ринок традиційних і конвергентних сервісів (табл. 1).

Таблиця 1. Економічні ознаки еволюції інфокомунікаційного ринку України.

Роки	Характеристики ринку інфокомунікаційних послуг				Моделі конкуренції
	Концентрація виробництва та пропозиція	Замінники послуг	Перехресне субсидування	Адміністративні та ринкові бар'єри	
До 2000р.	Одним оператором	Відсутні	Існує	Високі	Монополія галузі
2000-2005рр.	Одним оператором	Відсутні	Існує	Високі	Монополія ринку фіксованого зв'язку
	Декількома операторами	Фіксована телефонія	Відсутнє	Низькі	Монополістична конкуренція на ринку мобільного зв'язку
2005-2010 рр.	Одним оператором	Мобільна телефонія	Часткове	Високі	Монополія ринку фіксованого зв'язку
	Декількома операторами	Відсутні	Відсутнє	Високі	Олігополія на ринку мобільного зв'язку
	Декількома операторами	Відсутні	Відсутнє	Низькі	Монополістична конкуренція на ринку фіксованого доступу в Інтернет
2010 р. – по н.ч.	Одним оператором	Мобільна телефонія та передача даних	Відсутнє	Високі	Домінування в конкурентному оточенні на ринку фіксованого зв'язку
	Декількома операторами	Відсутні	Відсутнє	Високі	Олігополія на ринку мобільного зв'язку
	Декількома операторами	Мобільний доступу в Інтернет	Відсутнє	Низькі	Монополістична конкуренція на ринку фіксованого доступу в Інтернет

Перехід від регулювання природних монополій в міру проведення структурних перетворень та еволюції інфокомунікаційного ринку потребує можливих й доцільних способів економічної оцінки визначення статусу операторів телекомунікацій з істотною ринковою перевагою і відповідного визначення ринкових структур галузі інфокомунікацій. Законодавчо закладені зміни до Закону України «Про телекомунікації» Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації (НКРЗІ), у рішенні № 685 від 27.12.2012 року [10] дозволять визначати стан конкуренції на ринку і необхідність здійснення на нього регуляторного впливу з урахуванням наступних критеріїв: наявність суб'єктів господарювання з істотною ринковою перевагою (мінімальною часткою 25%) та негативною динамікою за обсягом доходів чи приросту абонентської бази, високі та постійні бар'єри для входження на ринок інших постачальників послуг, а також недостатня ефективність виявлення і припинення антиконкурентних дій, передбачених законодавством, з накладення регуляторних зобов'язань.

Ефективне управління процесом переходу від монополії до вільної конкуренції виступає важливим індикатором реалізації заходів державного регулювання інфокомунікаційної галузі. Однак, заходи регулювання вітчизняних монополій, якість їх здійснення багато в чому визначаються вихідними умовами трансформації принципів функціонування підприємств, були в основному направлені на державний контроль над ринком фіксованого зв'язку – цінової взаємодії операторів як з партнерами, так і з кінцевими користувачами. Як свідчить світова практика стимулювання конкуренції на більш ефективний засіб для зниження вартості послуг в порівнянні зі встановленням граничного рівня тарифів. Крім того, результатом технічного прогресу і значного збільшення попиту на інфокомунікаційні послуги виступає перехід багатьох закордонних країн від монополії галузі до конкурентного ринку. Характерна ситуація і для сегментів вітчизняної телекомунікаційної сфери за даними Міжнародного союзу електрозв'язку (МСЕ) у 2012 році, що визначається лібералізацією і посиленням приватизаційних процесів (табл. 2). Аналіз конкурентного середовища, за даними МСЕ, засвідчив найбільш конкурентоорієнтованим в порівнянні з іншими, наприклад, як широкосмуговий доступ чи фіксована телефонія, сегмент послуг мобільного зв'язку в країнах СНД до 100%, у Європі та світі 95,35% та 91,06% відповідно. Наведені дані частково відображають розвиток підприємництва в сегментах телекомунікаційної сфери України на умовах конкуренції, яка визначається характеристиками її обмеження [8]: наявністю вхідних бар'єрів, наприклад по залученню первісних інвестицій, і незначною кількістю й капіталізацією операторів, на основі підвищення активності злиттів і поглинань між прямими конкурентами, що позначилось у формуванні домінуючого типу ринкової структури по ступеню концентрації виробництва – олігополії.

Таблиця 2. Рівень розвитку конкуренції в сегментах телекомунікаційної сфери, 2012 р.[13].

Країни	Місцева телефонія	Міжміська телефонія	Міжнародна телефонія	Передача даних	Мобільний зв'язок	
Китай	Н/д	Монополія	Монополія	Конкуренція	Н/д	
Росія	Дуополія	Дуополія	Дуополія	Конкуренція	Конкуренція	
США	Конкуренція	Конкуренція	Конкуренція	Конкуренція	Конкуренція	
Німеччина	Конкуренція	Конкуренція	Конкуренція	Конкуренція	Конкуренція	
Франція	Конкуренція	Конкуренція	Конкуренція	Конкуренція	Конкуренція	
Україна	Конкуренція	Конкуренція	Конкуренція	Конкуренція	Конкуренція	
СНД	Монополія	16,67%	41,67%	36,36%	8,33%	-
	Конкуренція	83,33%	58,33%	63,64%	91,67%	100,0%
Європа	Монополія	11,90%	11,63%	11,90%	5,00%	4,65%
	Конкуренція	88,10%	88,37%	88,10%	95,00%	95,35%
Світ	Монополія	30,46%	28,49%	27,91%	10,18%	8,94%
	Конкуренція	69,54%	71,51%	72,09%	89,82%	91,06%

Ряд дослідників виділяють основні причини формування і стійкого збереження олігополістичних структур у сфері інфокомунікацій [1, 3]:

1. Проява дії ефекту масштабу, пов'язаного із значними капітальними вкладеннями в інфраструктуру, та збільшення доходів у зв'язку з ростом масштабів виробництва з властивим експонентним приростом корисності.

2. Витрати переключення і мережеві ефекти, пов'язані із досягненням акумуляції критичної маси – мінімальна кількість користувачів, починаючи з якого система знаходить визначений рівень корисності, що забезпечує довгострокову експлуатацію мережі.

3. Адміністративне обмеження через патенти і ліцензії на надання відповідних послуг (монополія на надання послуг 3G ПАТ «Укртелеком»).

4. Лібералізації державних монополій із збереженням виключного права володіння ренти в приватній власності.

5. Продукт із несиметричними граничними витратами спонукає суб'єктів господарювання при низьких граничних витратах нарощувати випуск обсягів продукції, а за високих – їх скорочувати.

6. Цінова взаємозалежність потребує врахування поведінки як споживачів своєї продукції, так і конкурентів, відповідна реакція яких на дії олігополіста може бути неоднозначною.

В умовах швидко мінливої ринкової кон'юнктури оператори телекомунікацій прагнуть перш за все вийти на нові ринки через насиченість їх базових сегментів діяльності та спадом в них обсягів доходів, щоб зберегти або збільшити свою загальну частку в галузі, продовжити життєвий цикл своїх продуктів або технологій, підсилюючи гнучкість господарювання і інтенсифікацію пошуку нових напрямів диференціації продукції. В свою чергу, специфіка когнітивних продуктів і мережеві ефекти в сфері інфокомунікацій сприяють наданню частини цих продуктів безкоштовно, на відповідному етапі їх життєвого циклу завдяки сучасним технологіям, практично необмеженому числу користувачів і тим самим отримувати прибуток навіть при майже нульовій ціні, що виступає механізмом дії демпінгу, а його об'єктом впливу в першу чергу – конкурентне середовище [12, с. 696]. Добровільне відмовлення від нормального рівня рентабельності або реалізації послуг з фінансовими збитками для досягнення прибутку в майбутньому, росту продажів і(або) захоплення ринкової частки виступає основним мотивом проведення демпінгу на ринку мобільного зв'язку. Надання «нульових» внутрішньомережевих дзвінків із стабільно зростаючим показником середньомісячної тривалості розмов (MOU) в компанії ТзОВ «Астеліт» (ТМ «Life»), засвідчили чистий збиток у 2011 році 603,5 млн. грн., а в 2012 році – 448,1 млн. грн. В принципах регулювання тарифів, визначених ст.67 Закону України «Про телекомунікації», не дозволяється допущення встановлення демпінгових або дискримінаційних цін з боку окремих операторів, провайдерів телекомунікацій, а рішенням НКРЗ від 09.07.2009 року №1579 «Про дотримання вимог законодавства України у сфері телекомунікацій» забороняється встановлювати тарифи на послуги рухомого (мобільного) зв'язку у розмірі 0,00 грн. за тарифну одиницю послуги.

Однак, проведення демпінгової політики олігополістами-операторами за рахунок використання різних маркетингових інструментів «скритих» споживчих витрат дозволяє надавати за низькими цінами послуги для кінцевого користувача та встановлювати високі тарифи для оптових покупців – провайдерів, що ставить них у нерівні умови на ринку цих послуг. Ознакою недобросовісної конкуренції виступає зниження ставок інтерконекту олігополістами на обмін трафіком між собою і завищення тарифів для малих операторів та провайдерів, обгрунтовуючи значними об'ємами термінації трафіку і відповідними знижками. Відзначені тенденції діяльності економічних агентів на олігополістичному ринку накладає ряд вимог на державну політику з боку НКРЗІ та Антимонопольного комітету України щодо регулювання процесів стримання по входженню нових суб'єктів господарювання на ринок із недостатнім рівнем капітальних вкладень для залучення критичної маси абонентів. Особливу небезпеку викликає можливість тривалого зниження інноваційної активності в галузі, про що свідчать тенденції зменшення освоєння (використання) капітальних інвестицій у % до попереднього року на фоні збільшення частки ринку операторами телекомунікацій [2].

Характеристика нерівномірності розподілу часток ринку серед наведених олігополістів та збільшення їх в останні роки визвано ефектом злиття, обумовлений взаємозалежністю операторів телекомунікацій, що продукує ослаблення конкуренції. Проведена консолідація ПрАТ «Київстар» та ПрАТ «МТС-Україна», через горизонтальну та вертикальну інтеграцію, дозволили вийти на ринок доступу до Інтернету, який останнім часом показує найбільшу динаміку і відповідно до прогнозу буде надалі відігравати роль основних драйверів росту.

Необхідність контролю злиттів і поглинань, як потенційно можливих загроз для конкуренції, виступає аналіз перевищення граничного значення вартості майна, що є предметом угоди для або активів акціонерного товариства. В Законі України «Про акціонерні товариства» визначається, що значний правочин – це встановлене обмеження можливості вчиняти певні дії керівником юридичної особи або її виконавчим органом, що полягає у його укладенні угоди, предметом якого становить від 10 до 25 відсотків вартості активів за даними останньої річної фінансової звітності акціонерного товариства, тільки зі згоди певних осіб без належного контролю з боку, зокрема, дрібного акціонера, може призводити до завдання збитків підприємству,

вимивання його активів і, як результат, завдання шкоди інвестору. І тому основними очікуваними результатами є підвищення рівня захисту прав інвесторів-фізичних осіб та прозорості діяльності акціонерних товариств, а не обмеження олігополістичного домінування внаслідок існування економічних або структурних зв'язків між операторами телекомунікацій.

Активізація у 2009–2011 роках процесів злиття постачальників послуг набуває ознак створення домінуючої олігополії в телекомунікаційній сфері та, як окремий випадок, домінуючої дуополії в сегменті мобільного зв'язку, при якій ПрАТ «Київстар» та ПрАТ «МТС-Україна» стримують конкурентів, дотримуючись паралельної негласної поведінки, як збоку приросту абонентської бази, так і істотного впливу на міжоператорські відносини, які базуються на взаєморозрахунках договору про взаємоз'єднання мереж [9]. У таких умовах підвищення ефективності регулювання на ринках послуг пропуску трафіка пов'язано із формуванням справедливих організаційних і цінових умов взаємодії постачальників послуг. Відповідно до рішення НКРЗІ від 01.12.2011 року № 687 «Про затвердження Розрахункових такс за послуги пропуску трафіка до телекомунікаційних мереж операторів телекомунікацій з істотною ринковою перевагою на ринках послуг пропуску трафіка» ставки термінації міжміського телефонного трафіка на міжміському рівні на мережах фіксованого і мобільного зв'язку частково збільшені відповідно до рішення НКРЗІ № 600 від 23.12.2010 року і встановлені на рівні 0,36 грн./хв. [11].

Встановлення економічно обґрунтованих розрахункових такс за послуги доступу до телекомунікаційних мереж операторів телекомунікацій з істотною ринковою перевагою повинне стимулювати конкурентне середовище і впливати позитивно на міжоператорські відносини, однак їх рівень для нових чи операторів телекомунікацій, які не мають істотної переваги продукує збільшення вартості хвилини для абонентів. Уведення симетричних цін на послуги завершення виклику як на мережі фіксованого зв'язку, так і на мережі рухомого (мобільного) зв'язку, відповідно до рішення НКРЗІ від 01.12.2011 року № 687, повинно забезпечити зниження взаємних витрат операторів зв'язку на пропуск трафіка та припускає приведення цін на послуги завершення виклику до реальних витрат. Однак законодавчо не визначений перелік основ для встановлення асиметричних цін для стимулювання конкурентного середовища при вході нового оператора на олігополістичний ринок чи підтримки діючих постачальників послуг, які не мають істотної переваги, наприклад, через застосування понижуючих коефіцієнтів до ставки плати за термінацію трафіка.

Удосконалення законодавства щодо регулювання сфери телекомунікацій, яка перебуває під дією постійних технологічних змін, створення рівних та справедливих умов діяльності для всіх суб'єктів ринку для підвищення рівня конкуренції повинно здійснюватися в умовах технологічно нейтрального регламентування в усіх аспектах: розподілу радіочастотного спектра, ліцензування, побудови та взаємодії мереж електрозв'язку, вимог до надання послуг зв'язку. На нашу думку, методичні підходи до удосконалення державного регулювання розвитку ринків інфокомунікаційних послуг, в умовах олігополістичного домінування, мають бути засновані на оптимальному сполученні правових, економічних і організаційно-управлінських методів та включати:

- розвиток конкурентного середовища на основі контролю над значними угодами злиття і реорганізацією операторів телекомунікацій;

- створення рівних економічних умов для функціонування операторів різних організаційно-правових форм і форм власності з метою підвищення рентабельності підприємств, змушених надавати збиткові послуги;

- створення ефективних стимулів для модернізації інфраструктури галузі зв'язку та впровадження нових технологій та послуг, що відповідатимуть потребам суспільства та національним інтересам держави;

- забезпечення недискримінаційного доступу альтернативних операторів до мережі зв'язку загального користування;

- формування розрахункових ставок відповідно до собівартості відповідних телекомунікаційних послуг та недопущення встановлення демпінгових, дискримінаційних ставок окремими операторами;

– забезпечення умов практичної реалізації послуг із перенесення абонентських номерів та використання персональних номерів, що сприятиме розвитку конкуренції на ринку послуг електров'язку і підвищенню якості послуг.

Висновки. Закладені основи реформування природно-монопольних секторів і створення конкурентних ринків в національному господарстві забезпечується їх оптимальним сполученням із системою державного регулювання, яке здобуває принципово важливе значення у галузі інфокомунікацій через її вплив специфіки на економічне оточення, що веде до зміни макроекономічних параметрів.

Динамізм сфери телекомунікацій та інформатизації в деякій мірі залежить від структури відповідних галузевих ринків, що склалися, тобто від кількості продавців і покупців, наявності різного рівня бар'єрів входу на ці ринки нових постачальників послуг, від міри диференціації продуктової лінійки, розвиненості мережі ринкової інфраструктури. Однак в умовах розвитку інфокомунікацій зазнають зміни ринкові структури з втратою монополістичних ознак із формуванням ринків конвергентних видів послуг та переходом галузі в модель олігополії, на якій діють три основні оператори телекомунікацій. Визначено основні напрями державного регулювання розвитку ринків інфокомунікаційних послуг, в умовах олігополістичного домінування, пов'язані із посилення інвестиційної активності, розвитком конкурентного середовища і створення рівних економічних умов для функціонування операторів різних організаційно-правових форм і форм власності.

Література

1. Вайбер Р. Эмпирические законы сетевой экономики / Р. Вайбер // Проблемы теории и практики управления. – 2003. – №3. – С. 86–91.
2. Капітальні інвестиції в Україні за 2007–2011 рр. / Статистичний збірник. – К., ДССУ – 122 с.
3. Мосягин И.Ю. Конкурентные стратегии и научно-техническое развитие: возможности и проблемы / И.Ю. Мосягин // Креативная экономика. – 2009. – № 12. – С. 3–8.
4. Про Державну програму демонополізації економіки і розвитку конкуренції: Постанова Верховної Ради України від 01.03.1994 р. / ВВР, 1994. – № 9. – ст. 42.
5. Про затвердження плану заходів щодо виконання у 2011 році Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Розпорядження КМУ від 17.08.2011 № 790-р // Урядовий кур'єр. – 2011. – № 188.
6. Програма економічних реформ на 2010-2014 роки "Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава": Програма Президента України від 02 червня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://president.gov.ua>.
7. Про захист від недобросовісної конкуренції: Закон України від 07.06.1996 р. № 236/96-ВР / ВВР, 1996. – № 36. – ст.164.
8. Портер М. Стратегія конкуренції / Портер М. – К.: Основи, 1998. – 390 с.
9. Про затвердження Порядку взаєморозрахунків між операторами телекомунікацій: Рішення НКРЗ від 09.07.2009 р. № 1586 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 74. – С. 29.
10. Про внесення змін до Закону України «Про телекомунікації» щодо визначення та аналізу відповідних ринків послуг галузі електронних комунікацій, які є потенційним предметом очікуваного регулювання та створення ефективних механізмів: Рішення НКРЗІ № 685 від 27.12.2012 р. [Електронний ресурс]. – <http://www.nkrz.gov.ua/img/zstored/File/>
11. Про затвердження Розрахункових такс за послуги пропуску трафіка до телекомунікаційних мереж операторів телекомунікацій з істотною ринковою перевагою на ринках послуг пропуску трафіка: Рішення НКРЗ від 01.12.2011 р. № 687 // Офіційний вісник України. – 2011. – №99. – С. 101.
12. Розанова Н.М. Экономика отраслевых рынков: учебник / Н. М. Розанова. – М.: Издательство Юрайт ; ИД Юрайт, 2011. – 906 с.
13. Level of Competition 2012: Regulatory Information / International Telecommunication Union – <http://www.itu.int/ITU-D/ICTEYE/Reports.aspx#>.